

5. Голокост проти єврейського населення в роки Великої Вітчизняної війни
З вересня 1939 р. по серпень 1940 р. до Радянського Союзу було приєднано Західну Україну і Західну Білорусію, Прибалтику і Бессарабію, Карельський перешийок і Північну

Буковину. Відбулося возз'єднання українських земель у складі УРСР. Єврейське населення Радянського Союзу до 1941 р. зросло майже на два мільйони чол., у тому числі в Україні - більш ніж на мільйон громадян. У нових областях ще якийсь час продовжували функціонувати єврейські громади, організації, навчальні і наукові установи. Однак незабаром усі єврейські партії були розпушені, іврит заборонений. Десятки тисяч євреїв були визнані "ненадійним елементом", багато з них заслані до Сибіру і Казахстану.

У неділю, 22 червня 1941 р., гітлерівська Німеччина, віроломно порушивши пакт про ненапад, напала на Радянський Союз. Німецько-фашистські війська з першого дня війни зуміли нанести важкі поразки радянським військам і швидко просунулися на схід. Західна, Правобережна і велика частина Лівобережної України виявилися на багато місяців під п'ятою нацистських окупантів.

30 червня в 3.30 у Львів вторглися дивізії СС Вікінг і Едельвейс генерал-лейтенанта Бейтеля. Попереду цих військових частин йшли каральні батальйони полку Бранденбург під командуванням майора Г.Хайнца, український батальйон "Нахтигаль" на чолі з капітаном Р.Шухевичем і майором А.Херцнером. Слідом за ними у Львів прийшли таємна польова поліція й особливі частини "Айнзатцгрупен 3", завданням яких було проведення "політичного очищення міст", тобто "ліквідація нелояльних у відношенні Великої Німеччини елементів". На чолі каральних батальйонів стояли бригаденфюрер СС доктор Еберхард Шоенгард, доктор О.Раш і майбутні убивці польських учених у Львові, офіцери СС Кутчманн, Ф.Ландау, кат євреїв Східної Галичини генерал Кацманн, його підручні Г.Крюгер, кат євреїв Станіслава, Б.Мюллер - убивця євреїв Дрогобича й інших місць Східної Галичини. Усі вони знищували в першу чергу інтелігенцію єврейського народу, тому що так рекомендував їм головний Ганс Франк. Почалися криваві погроми євреїв. Гітлерівці і їхні посібники з місцевих колабораціоністів влаштовували облави на вулицях, витягали євреїв з будинків і змушували їх голими руками прибирати вулиці і площі міст. Людей били до смерті. Багатьох арештованих євреїв під ескортом колабораціоністів і німецьких офіцерів вели у в'язниці Львова: у міські в'язниці "Бригідки", на Замарстинівську, Лонцького, у в'язницю гестапо на Бджолину і Яховича. Там багато євреїв було знищено.

У Львові й інших містах захопленої території погроми євреїв продовжувалися аж до 8 липня 1941 р. Це була провокація гітлерівських посібників, які обвинуватили євреїв у тому, що вони нібито служили в репресивних органах колишнього режиму і тому винні в смерті арештованих органами НКВС людей. Насправді серед працівників радянських репресивних органів працювало більше всього росіян, казахів, грузин, українців, поляків, багато представників інших національностей. Євреїв же було чимало серед розстріляних в'язнів львівських в'язниць. Але це не заважало проводити розправу з євреями, пригнаними до в'язниць, де їх змусили викопати трупи, обмивати їх і складати на території двору для огляду цікавих. Під лементи організаторів погромів озвіріла юрба накинулася на пригнаних євреїв, б'ючи їх до смерті. Під час побиття й убивств євреїв гітлерівські офіцери і солдати зі СС спостерігали за тим, що відбувається і фотографували для того, щоб надалі демонструвати, як львівські громадяни-арійці розправляються з неарійцями. Ці кадри були потім показані в багатьох кінотеатрах Львова, інших містах Галичини й у самій Німеччині.

Подібні провокації були проведені в багатьох містах. Убивства безневинних людей відбувалися в Тернополі, Бродах, Дрогобичі, Самборі. Погромів спочатку уникли євреї міст, зайнятих угорськими військами: Станіслав, Городенки, Коломия, міста Закарпаття. Однак, погроми почалися після відходу з цих місць угорців і приходу на їхнє місце німецьких окупантів.

Провокації з обвинуваченням євреїв у смерті "патріотів" відбувалися до 6 липня. Але арешти і розстріли євреїв, головним чином інтелігенції, продовжувалися. Багатьох людей вивозили в Білогірський ліс, у село Лисеничі, у Кривчицький ліс, де їх змушували копати собі могили, після чого відразу розстрілювали.

У ніч з 3 на 4 липня були арештовані за здалегідь заготовленим списком професори Медичного інституту, університету, Політехнічного інституту й Академії зовнішньої торгівлі. Усього було заарештовано 70 польських і єврейських учених. 23 польських учених були приведені в будинок гуртожитку політехнічного інституту по вулиці Абрагамовичів, де знаходився штаб карального батальйону “Нахтигаль”. Тут убивці вчених провели з ними нетривалу бесіду, після чого вони були виведені в ущелину гори по вулиці Вулицькій і розстріляні. У цю ніч тут були розстріляні 40 польських учених разом з деякими їх родичами. 11 липня були розстріляні арештовані після 4 липня професора Г.Корович, С.Рузевич, С.Мончевський і К.Демко. Колишній прем'єр Польщі професор К.Бартель був заарештований 2 липня і розстріляний 26 липня. Одночасно були убиті ряд єврейських учених: професор С.Руфф із дружиною і сином, А.Голомб, рабини Е.Левін, його брат А.Левін, Ш.Раппопорт, М.Соболь і багато ін. Убивство польських і єврейських учених проводили генерал СС Еберхард Шоенгард, його підручні Вальтер Кутьман, Фелікс Ландау, А.Хатцке, Х.Вальденбург, Г.Крюгер та ін.

У ці ж дні були арештовані і розстріляні багато активістів єврейської релігійної громади, керівники ряду колишніх громадських організацій, що були єврейські послы в польській сейм Я.Бодек, А.Круман, Г.Геллер, і багато ін. Убивства єврейських суспільних діячів відбувалися в багатьох містах, окупованих гітлерівцями.

У Тернополі убивства безневинних людей припинилися, видимо, по команді з боку військової комендатури 11 липня. За ці страшні дні було убито близько 5 тис. євреїв з Тернополя й інших місць цього регіону, у тому числі більш 800 жінок і багато дітей. Жертвами цих погромів, як уже відзначалося, стали інтелігенти, учителі, адвокати, лікарі й ін. Організаторами цих убивств з'явилися прибулі в місто німецькі офіцери гестапо на чолі з Германом Мюллером і його підручними зі СС і зондеркоманд І.Вайсом, Г.Винклером, Гильманом, А.Маєрхопом.

Нова хвиля погромів пройшла в середині липня. Вона супроводжувалася безцеремонним пограбуванням людей. Гітлерівці і їхні помічники з місцевої поліції обходили квартири євреїв, головним чином у центрах міст, де проживали більш заможні люди, і забирали усе, що їм сподобалося. Реквізували головним чином килими, люстри, коштовний посуд і т.п. Заперечувати ніхто не змів - це спричиняло відправлення у в'язницю або розстріл.

Військова адміністрація разом з цивільними чинами з українських колаборантів опублікували ряд розпоряджень, що стосувалися безпосередньо євреїв. Згідно з цими розпорядженнями, євреї з 10-літнього віку зобов'язані були носити пізнавальні знаки - нарукавники з зображенням зірки Давида. Була введена особлива примусова трудова повинність для всіх євреїв чоловічої статі з 14 до 60 років. Євреям заборонялося ходити по тротуарах, з'являтися в центральній частині міста, на базарах, продуктових ринках, користуватися транспортом, поштою і телеграфом, відвідувати кінотеатри, знаходитися поза будинками після 19 годин. Порушення якого-небудь розпорядження влади каралося в'язницею або стратою.

16 липня були введені нові правила для всіх жителів міст. Вони зобов'язані були носити при собі посвідчення особи з фотографією, так звану кенкарту з вказівкою імені, прізвища, місця народження, роботи, проживання, прописки, відбитками пальців. На цьому документі була зазначена великими буквами національність. Кенкарти були різного кольору. Євреям видавали кенкарту жовтого кольору з вказівкою національності буквою J, українцям - U, росіянам - R, полякам - P, кавказцям - K і т.д.

У середині липня було опубліковане розпорядження військової адміністрації, відповідно до якого рухоме майно громадян єврейської національності підлягало конфіскації. Конфіскації на користь держави підлягало також “усяке безгосподарське майно, тобто майно євреїв без визначеного місця проживання”. Ці розпорядження стали початком масового грабежу єврейського майна на користь німців і їхніх помічників з місцевих колаборантів. Прибулі у Львів і інші міста німці й австрійці обходили разом із

представниками домоуправлінь єврейські квартири і забирали усе, що їм здавалося коштовним. Євреїв виганяли з квартир у центрі міст, їхнє місце займали прибулі з Німеччини й Австрії німецькі чини і військові. Колишніх господарів виганяли на вулицю або переселяли в сараї або малі приміщення, часто не пристосовані до нормального життя. Щоб не виявитися позбавленими житла і майна, багато заможних євреїв задалегідь підшукували собі скромне житло на окраїнах або в бідній частині міст.

Одночасно почалося руйнування єврейських будинків молитов, синагог і талмудатори. У багатьох місцях німецькі солдати в супроводі місцевих посібників стали спалювати синагоги разом з наявними там бібліотеками, старими книгами, дуже коштовними фоліантами. У липні і серпні 1941 р. були зруйновані синагоги в Перемишлянах, Мостах Великих, Збаражі, Тернополі, Теревовлі, Рудках, Чорткові й інших місцях.

В другій половині липня по всій окупованій території Західної України виникли численні табори примусової праці. Тоді ж були засновані табори у всьому Львівському окрузі. Одним із сумно відомих був “Яновський табір смерті”. Наприкінці липня були створені табори примусової праці для євреїв в інших містах Галичини. У генерал-губернаторстві з початку окупації малося 5870 концтаборів, а в дистрикті Галичина - більш 200. Ними відав генерал СС і поліції Ф.Кацманн. У таборах примусової праці арештовані працювали по 12 годин на день, одержуючи 600-800 калорій у день.

В усіх таборах примусової праці для євреїв в’язнів змушували не тільки важко працювати: їх часто розстрілювали без усякої провини. Багато таборів примусової праці згодом стали пересильними пунктами в табори смерті, в Освенцім, Майданек, найчастіше в Белжець і Тремблінку.

Роль юденратів у роки німецького “нового порядку” викликає багато суперечок і суперечливих суджень. У Східній Галичині, Західній Україні в цілому, роль юденратів була вкрай суперечлива і двоїста. Одні з членів цього німецького утвору перед погрозою бути розстріляними зіграли зрадницьку роль у відношенні своїх одноплемянників. Інші пішли з життя, зберігши своє людське достоїнство і честь, залишаючись вірними своєму покликанню - служити інтересам знедолених і нещасливих братів - євреїв.

В окупованій гітлерівцями Польщі юденрати були створені за наказом головного керування державної безпеки рейха наприкінці 1939 р. У директиві обергрупенфюрера СС Рейнхарда Гейдриха від 21 вересня 1939 р. керівникам оперативних груп і відділів поліції безпеки (СД) в окупованій Польщі говорилося: “...З ініціативи поліції і гестапо повинні бути створені єврейські ради (юденрати). Їхня основна задача зводиться до наступного: 1. Облік усіх євреїв у даній місцевості й організація їхнього переселення відповідно до розпоряджень керівництва СС; 2. Збір накладеної на євреїв контрибуції; 3. Виявлення ними й органами поліції - приховуваних євреями цінностей і їхня конфіскація; 4. Придушення всяких спроб опору німецької адміністрації під час переселення євреїв у гетто або табору”.

У захоплених районах Західної України, що ввійшли в кордони генерал-губернаторства, юденрати стали створюватись в липні 1941 р., тобто в перший місяць окупації цих земель. Перший юденрат у майбутньому дистрикті Галичина виник у Тернополі. Через якийсь час був створений юденрат у Станіславі. У Львові юденрат був створений наприкінці липня.

Життя євреїв гетто регулювали розпорядження правління юденрату і його відділів, серед яких головними були фінансовий, постачання, праці, соціального забезпечення і відділ меблів.

У перші дні існування юденратів за вимогою гітлерівців вони зобов’язані були провести перепис усіх євреїв у містах і районних центрах окупованого краю з указівкою статі і вікової групи: 1. до 16 років, 2. від 16 до 20 років; 3. старше 20 років, а також із вказівкою основних професій. Юденрати зобов’язані були в найкоротший термін повідомити про результати перепису, що стала основою організації робочих команд для

німців, так званих айнзатц арбейтскомандо. На основі перепису були складені списки людей, зобов'язаних з'являтися щодня на роботу в розпорядження німців.

Однією з найважливіших обов'язків юденратів була оплата покладених на євреїв контрибуцій, збір валютних засобів, коштовних металів і інших багатств і передача їх німецької адміністрації.

В другій половині липня німці наказали юденратам у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Тернополі й інших містах організувати вивезення пам'ятників-мацевот з єврейських цвинтарів на ділянки німецьких фірм, що працюють по будівництву будинків для прибулих з Німеччини й Австрії чиновників і на будову доріг. Почалося руйнування єврейських цвинтарів. Мацавот стали будівельним матеріалом для прокладки тротуарів і доріг у містах окупованого краю. І найстрашніше - у цьому святотатстві змушені були брати участь під загрозою розстрілу євреї з робочих команд Львова й інших місць.

До цього часу в багатьох містах сформувалася вже єврейська служба порядку, організованого при місцевих юденратах. Задачею цієї єврейської поліції порядку була допомога юденратникам у зборі грошей для погашення контрибуцій, збір податків, попередження будь-яких спроб протесту проти дій юденрата, сприяння останнім у виконанні наказів гітлерівських владних структур.

У перші дні існування юденрата єврейська поліція порядку нараховувала: у Львові 500, у Дрогобичі, Тернополі, Станіславі - від 50 до 100 поліцейських. Восени 1941 р., після створення гетто, чисельність єврейських поліцаїв збільшилася у Львові до 700, в інших місцях - до 100-120 поліцаїв. Тоді вони стали брати участь у всіх акціях, проведених гітлерівцями разом з українськими поліцаями.

Після двох років панування гітлерівців у дистрикті Галичина, у Львові й інших містах Східної Галичини євреїв майже не залишилося. Арештовані в таборах примусової праці 21 тис. євреїв були знищені влітку 1943 р. Коли через рік Львів був звільнений від гітлерівців, у ньому нараховувалося з 160 тис. євреїв тільки 800 чол. За два роки гітлерівського "нового порядку" у Львівському гетто загинуло понад 136 тис., у Яновському таборі - близько 200 тис. євреїв зі Львова, Брід, Рави-Руської, Чехословаччини, Угорщини й інших місць. В усіх таборах і гетто дистрикту Галичина було знищено понад 400 тис. євреїв. Від голоду, знущань, хвороб і у в'язницях загинуло за цей період близько 40 тис. євреїв. Близько 20 тис. євреїв покінчило із собою. Усього за період гітлерівського панування по всій Західній Україні (за винятком Буковини і Закарпаття) було убито більше 700 тис. євреїв.

За даними головного керування імперської безпеки, на території України (включаючи Західні області і Північну Буковину) до моменту нападу на Радянський Союз проживало 2995 тис. євреїв. Чисельність євреїв, що виявилися на окупованих територіях Радянського Союзу, складала приблизно 2,75-2,9 млн. чол. Орієнтовані підрахунки дозволяють затверджувати, що на території України й у таборі Белжець (Польща), куди депортували для винищування євреїв Прикарпаття, нацистськими окупантами і їх посібниками було знищено в цілому не менш півтора мільйонів євреїв України.

Бердичівська трагедія 15 вересня 1941 р. один з перших актів масового геноциду єврейського населення, здійснений нацистськими катами на українській землі. У цей день вони розстріляли поблизу міста 15 тис. мирних єврейських громадян, переважно жінок, дітей, старих.

Страшним проявом нацистського геноциду і всесвітнім символом трагедії єврейського народу став київський Бабій Яр.

Зондеркоманда 4 а під командуванням штандартенфюрера СС Пауля Блобеля була прикомандирована до штабу 6-ї польової армії. 30 червня і 2 липня кати Блобеля убили в Луцьку кілька тисяч євреїв. Потім вони "попрацювали" у Рівному, Новгород-Волинському, Житомирі, усюди залишаючи кривавий слід. 19 вересня разом з частинами 6-ї армії вони ввійшли в столицю України. 24 вересня центр Києва потрясли могутні вибухи. Були висаджені один з гітлерівських штабів, комендатура, ряд будинків на

Хрещатику і прилягаючих вулицях. Були знищені десятки німецьких солдатів і офіцерів, загинуло чимало мирних жителів. Сотні людей виявилися без даху. Через ушкодження водопроводу гітлерівці довго не могли справитися з гігантськими пожежами. Розлютовані окупанти негайно розстріляли більше півтори тисячі євреїв. Лише в самі останні роки стало відомо, що вибухи були підготовлені і здійснені диверсійною групою НКВС.

На нараді вищих нацистських і військових чинів у Києві 26 вересня 1941 р. було вирішено скласти провину за вибухи на київських євреїв і покарати їх стратою. Ця задача була покладена на Пауля Блобеля і його підрозділ - зондеркоманду 4 а в складі 150 есесівців і гестаповців. У масовому знищенні київських євреїв з 29 вересня по 3 жовтня 1941 р. брали участь 1200 убивць. За ці п'ять днів ними було знищено до ста тисяч чол., половину яких складали діти.

Після цього масового убивства ні в чому не винних людей трагедія Бабиного Яру не закінчилася. Протягом двох років по вівторках і п'ятницям сюди привозили в машинах і розстрілювали уцілілих і вилонених євреїв, супротивників гітлерівського "нового порядку" різних національностей, комуністів і безпартійних, військовополонених і підпільників. Бабій Яр перетворився у величезну братерську інтернаціональну могилу. Усього в Бабиному Яру було розстріляно і знищено до 200 тис. чол., з яких приблизно 150 тис. - євреї.

У серпні-вересні 1943 р. гітлерівці намагалися сховати сліди масових поховань і спалити трупи. Для цього вони використовували в'язнів Сирецького табору в Києві. В'язні були приречені, але 29 вересня 1943 р. частина приречених зуміла вирватися з печери-землянки, де вони були замкнені на ніч, на волю. Троє з уцілілих виступили свідками на Нюрнберзькому трибуналі. Світ довідався про злодіяння нацистів у Києві, але протягом багатьох років правда про трагедію євреїв у Бабиному Яру не визнавалася, замовчувалася. Політика замовчування продовжувалася і після смерті Сталіна. У 1959 р. письменник Віктор Некрасов виступив із закликом спорудити пам'ятник у Бабиному Яру замість того, щоб створювати стадіон на місці яру, як планували міські влади.

Слідом за страшним злочином у Києві нацистські кати зробили криваві страти беззбройних і беззахисних євреїв в інших містах України. У Дніпропетровську 13 жовтня 1941 р. розстріляно з кулеметів 10500 євреїв. В осінні місяці 1941 р. гітлерівські убивці і їх підручні винищили єврейське населення в Миколаєві і Херсоні, Кременчуці і Кіровограді, Чернігові і Полтаві, Донецьку і Запорозжі.

Наприкінці грудня 1941 р. у Дробицькому Яру поблизу міста були розстріляні євреї Харкова. Зведення про число жертв Дробицького Яру з моменту звільнення Харкова в 1943 р. і до наших днів залишаються суперечливими.

Нацистські кати знищили сотні тисяч євреїв не тільки у великих містах України. Вони поголовно і нещадно винищили єврейське населення в кожному окупованому населеному пункті - селі, містечку, невеликому містечку.

У маленькому місті Хмільнику Вінницької області до війни проживало 10 тис. євреїв, що складали велику частину населення. 18 серпня 1941 р. нацисти і поліцейські зробили першу "акцію". 367 євреїв було загнано в склад скла, де їх змусили босоніж танцювати по битому склу і по спеціально приготовлених дошках, уतिकаним цвяхами. Так страшно і підло знущалися німці і їх підручні над своїми жертвами перед їхньою стратою. Увечері приречених зігнали за місто, де вже були вириті ями, змусили роздягнутися догола і знову танцювати, потім розстріляли.

9 січня 1942 р. велику частину євреїв Хмільника погнали в сосновий ліс. У трьох кілометрах від міста у виритих ям їх побоями і погрозами змусили роздягнутися і роздягнути дітей. У цей день, у криваву п'ятницю, були убиті 5800 євреїв.

Варто відкинути існуючі легенди про нібито лояльне відношення румунських загарбників до єврейського населення. Саме про таку "лояльність" свідчить доля євреїв Одеси, що залишилися в окупованому місті. 16 жовтня 1941 р. ворожі війська ввірвалися в Одесу. 22 жовтня задалегідь закладеними зарядами був висаджений будинок румунської

комендатури. У результаті вибуху загинуло 66 румунських і німецьких офіцерів і солдатів. Протягом трьох наступних днів – 23-25 жовтня - румунські військові частини розстріляли, спалили живцем, підірвали близько 38 тис. одеських євреїв. У грудні 1941 р. фашистський диктатор Румунії Антонеску наказав губернаторові Трансністрії Алексяну “очистити від євреїв Одесу і прилягаючі до неї райони”. І дійсно, остання частина в’язнів одеського гетто була вивезена в Освенцім і там знищена. Коли Радянська армія навесні 1944 р. звільнила Трансністрію, з 185 тис. місцевих євреїв, що залишилися там до початку румунської окупації, дочекалися звільнення 15-20 тис., у тому числі лише 600 одеських євреїв.

У гетто, розташованих на території нинішньої Закарпатської області, знаходилося 112500 євреїв. Більш 104 тис. з них загинуло в гетто і таборах смерті Кам’янець-Подільського, Биркенау, Дахау й ін.

Наведені факти є трагічними фрагментами драматичної картини катастрофи європейського єврейства. Ще живі свідки тих подій, які попри все спромоглися вижити в ті страшні часи. Живі українці та росіяни, що допомагали євреям врятуватися в умовах окупації. Наш історичний обов’язок – зібрати та зберегти для нащадків їх безцінні свідчення сили людського духу.